

Республиканская заочная научно-практическая конференция, посвященная 100-летию Почетного гражданина Верхоянского района, Учителя учителей, обладателя знака «Ытык аба» Ноговицына Василия Павловича – Манчаары Баһылай.

Тема: «Иитэр – үөрэтэр үлэбэ норуот педагогикатын туһаныы».

МБОУ “Дулгалахская СОШ им. И.И.Котельникова” МО “Верхоянский район” РС(Я).

Тема доклада:

“Аба – алаһа дьинэ тирэбэ”

Работу выполнил: Старостин Владимир Николаевич,
учитель начальных классов.

п.Дулгалах, 2023 г.

Кири тъл.

Оџо-олоџу салџааччы. Киһи-аймах историятыгар оџону иитии ньымалара араастар. Хас биирдии норуот үйэлэр тухары муспут ньымалара сайды кэмигэр сөп түбэһиннэрэн, омук олорор айылџатынан, олоџун оңкулуттан көрөн уларыйар.

Удьуор утум салџанан барарыгар, өбүгэ үгэстэрэ үйэтийэ туралларыгар аџа холобура суураллыбат суолталаах. Ол эрээри, хомойуох иһин, олохпут уйгута уларыйан, ыал аџата булааччы-талааччы, кэскили туттааччы буолар анала кэхтэн эрэр. «Ол төрүөтүнэн, билинни аџа норуот үгэһин этигэр-хааныгар иңэриммэтэџэ буолар -, диэн этэр Г.Попова-Санаайа. - Онтон аныгы аџалар дьизэџэ-уокка оџолорун аһынан-таһаһынан хааччыарын таһынан өссө оџо дьарыгар, үөрэџэр ингэн-тонон, үлэџэ-сынньаланна илдэ сылдьан уһуйара кыаллар суол».

Аџа ыал, дьизэ кэргэн олоџор баһылык буолара мөккүһүллүбэт кырдык. Былыр-былыргыттан олохсуйбут үгэс. Уһун утума кэһиллибит да буоллаџына чөлүгэр түһүөх кэриңнээх. Аныгы сайдылаах да олоххо ыал аџата урукку курдук баһылыгынан хаалыхтаах. Аџа баһылык буолар айылџаттан аналлаах. Ити кини ис кыаџыттан, тулааһын буолар туругуттан тахсар. Баһылык буолуу - ол аата дурда-хахха буолуу, өй-санаа, күүс-күдэх эбинии, оџо уйата сойботун, кута-сүрэ куоппатын туһугар олоџу анааһын. Сүөргү-тиэрэ майгыланыы, хабыр-дэббир быһыыланыы, сытан-сыылан хаалыы - аџа баһылык өйдөбүлүгэр сөп түбэһиспэттэр. Кини холобур эрэ буолар үрдүк аналлаах.

Аџа проблематын төһө баџарар таһаара, сытыырхата, ону ааһан, улаатыннара туруохха сөп буолуо. Олох сүннэ арџастаах, олох тымыра тыыннаах буолан кэми-кэрдиини кытта тэңнэ айаннаһар. Ол аайы ис хоһооно уларыйа, байа турар.

Биһиги билигин «аџа культурата» баар диэн өйдөбүлгэ кириэхпитин, кини олоххо баарыгар, баар буола туруоџар итэџэйиэхпитин наада. Эһэ, аџа, уол утум-ситим биир хайысхатын тэрийэллэр. Кинилэр дьизэ кэргэн олоџор тыын айылгылаахтарынан, сабыдыаллара улаханан, быһаарар суолталаахтар. Эр киһини булар, иитэр эрэ күүс курдук өйдүүр тутар буолуо. Кинилэри иитээчи быһыытынан көрүү, ону билэ, чинчийэ сатааһын хайаан даџаны наадалаах буолуохтаах.

Аџа – алаһа дьизэ тирэџэ.

Ыал аџата буолуу диэн дьизэ баһылыга диэн өйдөбүлүнэн эрэ мунурдаммат. Бүтүн дьизэ кэргэни көрүү-харайыы, кинилэр тустарыгар кыһаллыы ааттанар. Сыһа-халты оноһулар, куһаџан дьайыы тахсар түбэлтэтигэр туох-ханлык иннинэ бастакы ыйытык аџаттан саџаланар. Аџа анала, айылџата – дьизэ кэргэни харыстааһын. Аџа – ыал эрэлэ, тирэџэ, күүһэ.

Былыр саха ыалын баһылыгынан аџалара буолара, кинини дьизэлээх тойон, хаһаайын дииллэрэ. Аџалара дьизэ кэргэн баайын барытын бас билэрэ, кыһын кэргэн биэриини кытта. Аџалара нэһилиэк мунһаџар сылдьар, дьыаланы-куолуну быһаарсар, барары-кэлэри,

үлэни-хамнаһы быһаарар, дбону-сэргэни кытта билсэр, ас-тангас булар, атыылаһар, атастаһар. Аҕаны ким да утары эппэт, көрбөт буолара. Кини, көмүлүөк иннигэр олорор буоллабына, иннин быһа хаампаттар, куоластарын үрдэтэн сангарбаттар. Сахалар аҕаларын ытыктыылара, киниттэн толлоллоро.

Аҕа былааһа улахан, кини кырыйдагына, былааһа улахан уолга көһөр да, кини аҕатын кытта өрүү сүбэлэхэр. Саха ыалыгар, уол оҕо төрөөтөбүнэ, дьиннээх дьолунан, тангара бэлэбинэн ааҕаллара. Оччотооҕу сокуон быһыытынан ыал бас билэр сирэ, дьиэтэ-уота уолга көһөрө. Отгон ыал уола суох буоллабына, аҕата суох хаалар түгэннэригэр оттур-бултуур сирдэрэ былдьаныан да сөп этэ.

Урут аҕа оҕотун үлэ ныматыгар уһуйуута билиннитээбэр быдан улахан кыахтааҕа. Оҕото аҕа үлэтин бытархайыттан улаханыгар, быһах, сүгэ уктууруттан саҕалаан, дьиэ-уот тутуутугар тийэ барытын бэйэтэ тутан-хабан онорорун аттыттан араппакка көрө, көмөлөһө, онорсо улаатара. Аҕа туулуура-туһахтыыра, кустуура-куобахтыыра, оттуура-мастыыра, сэп-сэбиргэл оносторо, харайара, сүөһөтөн, көлөтүн көрүнэрэ. Күннэтэ толорор, онорор үлэтигэр уолун батыһыннара сылдьара. Оҕо аҕатын кытта тэннэ сылдьарыттан олоххо-дьаһахха сыһыаннаабы бэйэтэ барытын сатыыр, үлэбэ сыстаҕас, ханнык да үлэттэн толлон турбат, ыарахаттартан чаҕыйбат дьаныардаах буола улаатара. Иллэнсийэн, мээһэ, биэрэс тэбэ, аҕала сатыы-сатыы уһуннук утуйуу диэннэри билбэт этэ.

Үлэ кэмигэр аҕа оҕотунуун чугасыһыыта, доҕордоһуута дөбөннүк сайдара. Аҕа аптарытыата, бүгүһүнү курдук үлэбэ тылынан ыңырыынан, тылынан эрэ такайан буолбакка, чахчылаахтык, кестөр үлэнэн, үлэбэ ситиһиинэн улаатара уонна көдүүстэнэрэ.

Билинни тыа сиригэр олорор аҕалар оҕону үлэбэ, сиэргэ-майгыга иитэр кыахтара куорат аҕаларынааҕар улахан, киэн. Куоракка аҕа уонна ийэ тугу уонна хайдах үлэлиллэрин оҕо үксүгэр билбэт. Оҕо көрүүтүгэр киэнэ аҕа үлэттэн кэллэр эрэ телевизор көрөр, хаһыат ааҕар, оронно сытар эбэтэр бырааһынныктыыр. Оччотугар аҕа, дьиэ-уот уонна кэргэнни олох уобарастара үлэттэн уонна айылҕаттан араарыллан, оҕону иитиигэ ыарахаттары үөскэтэр.

Бары билэрбит курдук, олох улартыгар кэмигэр эр киһи, ыал аҕатын балаһыанньата уустугура сылдыбыт кэмнээбэ. Үгүс ыал аҕалара үлэтэ суох буолбуттара. Бу кэмнэ, айылҕаттан чугас дьонун араначчылыыр аналлаах дьахтар, ийэ уһун-киэн санаата, муударай быһыыта-майгыта элбэҕи быһаарар суолталаммыта. Эр дьон эмискэ тийэн кэлбит олох уустуктарыттан соһуйан, дьиэ кэргэттэригэр харчы аҕалбат, кыайан хааччыйбат туруктарыттан санаарҕаан, иһэр-аһыыр дьаллыкка охтооччулар да бааллара.

Аҕалаах эрээри аҕата суох курдук оҕолор аҕыйаҕа суохтар. Кинилэр аҕа үтүө сабыдыалын билбит оҕолортон уратылаахтар. Маннык оҕо олоххо уонна тус бэйэтигэр

көрдөбүлэ татым, сыанабыл быһынара намыһах, ыарахантан чабыйымтыа. Атын дьоннуун бодороһуутугар эрэйдэнэр.

Олоххо араас ажалар баар буолааччылар:

- авторитарнай аҕа. Кини оҕоҕо дьайыыта куруубай майгыга тирэнэр. «Ийтиитэ» диэн күргүйдээһиннэ, күүһүнэн орооһууга, өттөйүүгэ, сааныга, суоһааһынна, илиинэн дьарыйыыга, кэһэтиигэ, бэл, чаччытык кырбааһынна олобулар.

- оҕо достоинствотын түһэрэн астынар ажалар,

- тоҕоостоох төрүөтэ да, матыбы да суох бэйэлэрин кыахтарынан чабыланар ажалар,

- оҕо интэриэһиттэн ойуччу турар, оҕоҕо кыһаллыбат аҕа.

Итинник аҕаттан оҕо куттанар, саллар, киниэхэ чугаһаабат, моральной-психологической өттүнэн тэйэр. Оччобуна оҕо аҕа өттүттэн көрүүтэ-истиитэ, олоххо үтүө сабыдыала суох хаалар. Дьиэбэ кэлтэйдии ийэ эрэ, детсадка иитээччи дьахтар, оскуолаҕа үөрэтээччи наар дьахтар сабыдыалыттан уол оҕо айылҕата кэһиллэр, өйө-санаата, логиката, майгыта-сигилитэ, олоххо сыһыана дьахтардыны буолан хаалар.

Аҕа майгы-сигили өттүнэн чинг позицията, туруктаах көрүүтэ кини иитээччи, уһуяаччы буоларын быһаарар. Эр киһи дуоспуруннаах, чинг-чан, дьыалабыай, ылбычча халбаннаабат. Оҕону ийтиигэ баһыйар өттүгэр холку өйгө-санааҕа олохсуйар. Аҕа оҕотугар сабыдыала күннээҕинэн мунурдаммакка, инникини, кэскиллээҕи өтө көрүүтүгэр биллэр. Аҕа кыайыгаһа, күүһэ-уоҕа, хорсуна, дьулуура, сатабыла, быһаарыныылааҕа тугунан да солбуллубат үтүө холобур. Аҕа оҕотугар таптала кэргэнигэр, оҕотун ийэтигэр тапталыттан сабаланар. Таптала иитийиэхтэммит үтүө сыһыан оҕо этэннэ улаатар эйгэтин үөскэтэр.

Атаҕастабылы билбэтэх оҕоттон бэйэтин киһилии достоинствотын өрүүтүн үрдүктүк тутар киһи тахсар. Уолтан кэлин үчүгэй аҕа сайдан тахсара оҕо эрдэбиттэн ийэтигэр-аҕатыгар, бииргэ төрөөбүттэригэр, уруу-аймах дьонугар кыһамныылаах буолуутун ирдииртэн, дьиэ-уот бары кыһалҕатыгар кыттыһа, быһаарса сылдьар гына иитэртэн эмиэ улахан тутулуктаах. Онно аҕа тус бэйэтин холобура төрүт буолар.

Социальной өттүнэн аҕа аналтын толоруу эмиэ үрдүк көрдөбүллэрдээх. Аҕа, эр киһи санныгар, кырдыга даһаны, элбэх сүктэриллэр. Куттал суоһуур түбэлтэтигэр Ийэ дойдуну көмүскээһин, государствоны салайыы уонна общественной-политической дьаһалга, тэрээһиннэ кыттыһыы, наукаҕа ситиһиилэнии, эт-хаан өттүнэн чиргэл, чэгиэн-чэбдик, күүстээх-уохтаах буолуу – ити барыта эр киһи халбаннаабат анала. Ол барыта ыал күннээҕи кыһалҕатын толоруу уонна инникитин, сарсыннытын түстээһин таһынан ирдэбиллэр.

Оџону иитиигэ аџа оруола.

Киһиэхэ саамай улахан суолталаах, саамай күндү өйдөбүл - Аџа дойдуга - аџа диэн тылтан саџаланар. Хас биирдии эр киһиэхэ төрөөбүт сири көмүскээччи буолартан, бэйэ дьиэ кэргэнин иитэн - аһатан олорооччу буолартан ордук үрдүк чиес суох. Аџа аатын - суолун уонна үлэтин - хамнаһын кытта дьиэ кэргэн, аџа ууһун, республика, ону ааһан Аџа дойдуга бүтүннүүтүн чиестэрэ уонна дьонун ааттара сибээстээхтэр.

Аџа-дьиэ кэргэн туллубат тулааһына, ыал модун кыаба, сүрүннүүр күүбэ. Кини байылыат, дьоллоох олоҕу төрүттээччи.

Аба саамай улахан уонна бастакы степеннээх соруга-саңа үүнэр көлүөнэни иитии уонна сайыннарыы: тус бэйэтин холобуругар оҕолору бэйэлэрин уонна атын дьону, бэйэтин норуотун уонна атын норуоттар культураларын ытыктырга үөрэтиэхтээх. Оџолору үлэлииргэ, айылҕаны таптырга үөрэтиэхтээх, оџотун дьонун, өй - санаа уонна эт-хаан өттүнэн чэгиэн киһи гына иитэн таһаарыахтаах.

Саха олоџор, саха культуратыгар аџа дириг силистээх халыг аран. Былыр-былыргыттан баччааңа дылы кини үтүө өйдөбүлүн ыыктыбакка кэллэ.

Саха уус-уран тылынан айымньытыгар «Аџа курдук аџаттан төрүөбүт», - диэн этии элбэхтик иһиллэр. Фольклорга: «аар - тойон» диэн тыл мэлдьи аџа - «баһылык» суолтатыгар туттуллар. Сорох түбэлтэбэ толору өйдөтөрүн наадатыгар «Аар –Тойон аџам» дэнэр. Орто дойдуга олохсуйбут хамсыыр, хамсаабат харамай, киһи - сүөһү, көтөр - сүүрэр барыта үөһэ халлаан үрдүгэр олорор Аар Тойон аџа айымньытынан ааџыллар. Ол аата ол кэмтэн бу кэмгэ дылы аџа өйдөбүлэ үөһэнини, үрдүкүнү, баһылыгы кытта ситимнээх буолан тахсар. Саха былыргы итэбэлигэр, былыргы өйдөбүлүгэр «аџа» диэн тыл чаччы - бааччы ытыктанар, танараџа тэннэнэр суолтаџа чугаһаан сылдыбыта итэбэтиилээхтик көстөр.

7-8 саастарыттан уол оџолору аџалара ходуһаџа, хонууга, балыкка, булка, ыстаадаџа илдэ бараллара. 14-15 саастарыттан уолаттар соџотоџун бултууллара, ыраах сылдыаллара көңүл буолара. Байанай биэриитэ элбэх да буолбатын, оџо аџатын кытта бииргэ сылдьан, айылџаџа көңүл тыһанан, күнү быһа тугу эрэ ботугураһан сэрэгэһэллэрэ туохтааџар да ордук үөрэтии-такайы буоллаџа. Уопсайынан даџаны, саха дьонугар, чуолаан Уһук хоту олорор норуоттарга, ыал аџата үксүн тыаџа, туундараџа, ыстаадаџа сылдыар. Онтон бултааһын, балыктааһын уол оџо этин - сиинин, сиэрин - майгытын барытын төрөөбүт айылџатын кытта алтыһарга уһуйар дьикти абыланнаах дьарык. Кыыс оџо ити дьарыктан үөрэнэрэ эмиэ үтүс, холобур, иис-күүс, ас астааһын, хаһааны, аџаџа, уолга, эр киһиэхэ сыһыан уо.д.а.

Аџалар бэйэлэрин холобурдарыгар олоџу, дьону таптырга, тулалыыр эйгэбэ, айылџаџа сымнаџастык сыһыаннаһарга аа - дьуо үөрэтэр буолаллара. Оџону бэйэ холобуругар

иитии-киһи олобун тухары бара турар ньыма. Улахан киһи, ийэ-аҕа, уруу-аймах, саастыылаахтарын холобурун көрө сылдьан, оҕо ону үтүктэн үөрэнэр, иитиллэр.

Саха дьоно оҕону иитиигэ араас ньыманы тутталлар:

-оҕону болҕойуу, сэңээри, хайҕааһын, саатырдыы эмиэ туттуллар;

-оҕо көнүл биэри. Ол аата талбытынан сылдьар диэн буолбатах, бу ким да оноро илигин бэйэтэ талбытынан айан, өйүнэн тобулан, айар-тутар айымньылаах киһи буолар;

-ирдэбил, буйуу-хаайыы, харах далыгар илдьэ сылдьыы;

-оҕо дьарыгын уларытан биэрэн иһии;

-оҕону күрэхтэһиннэри, оҕо талаанын үрдэти;

-оҕону угуйуу, умсугутуу;

Уол оҕо улаатан дьонуннаах киһи буолан үүнэн табыстабына «Аҕатын туйаҕын хатарбыт» диэн киэн туттан кэпсэтиһэр үгэстээхтэр. Ити барыта аҕа иннигэр эппиэтинэһи туруорар, кини кэтит көхсүгэр эмиэ биир ыарахан сүгэхэри кэтэрдэр. Ону аҕа өйдүү, тутуһа сылдьар ытык иэстээх.

Аҕа сылдьар эйгэтэ өрүү даҕаны киэн, ыраах. Үксүгэр, туспалаах уонна ураты буолан, үлэни - хамнаһы, сырыныны - айаны, эрэйдээҕи - кутталлааҕы кытары ыкса ситимнээх.

Быдан былыр, кыргыс үйэтигэр олох уйатыгар куттал - саатал, өс - саас өрүү суоһуура. Ол иһин уол оҕону кыра сааһыттан уһун сыллаах дьарыкка сыһыараллара.

Улахан болҕомтолорун эт - хаан эрчийиитигэр уураллара. Биирдиилээн аҕа хайдах өйдүүлэринэн, сатыылланынан уол оҕону измэх талахтыы имитэрдии иитэллэрэ. Булчут булдугар, балыксыт балыгар, уус ууһугар үөрэтэрэ. Аҕа үөрэбэ үксүгэр көрдөрөн үөрэтии, бииргэ сырытыннарыы буолара:

- уһаныы: дьэни - уоту тутуу сизэрэ - туома; дьэ тэрилин оноруу;

-бултааһын, балыктааһын үгэхэ: булт сизэрэ - туома; сонор ньымалара; сайынны, кыһынны балыктааһын ньымалара, араастара;

-идэбэ үөрэтии: үлэнэн үөрэтии, идэни утумнааһын;

-дьэ үлэтэ: дьэни - уоту тэринии, тиэргэни ыраастаныы; кыстыкка бэлэмнэни;

-олох-дьаһах үгэстэрэ: тыл баайа, олох-дьаһах итэбэлэ.

Аҕа үөрэбэ аҕыйах, кэмчи тыллааҕынан туспа уратыланара. Кини өбүгэлэрин өстөрүн илдьэ, иңэринэ сылдьара. Кинилэр үөрүйэхтэрин айбыт аҕа ыччаттарыгар тиэрдэрэ. Онон утум-ситим салҕана турара.

Аҕа культурата киэн, дириң ис хоһоонноох. Олоххо тугу гынара, оңороро, айара, дьарыктанара, өйүн-сүрүбүн дьайыыта - барыта киирэр.

Аҕа дьэ кэргэннэ, айылҕаҕа, обществоҕа сыһыана уларыһан иһэр. Оннооҕор, тус бэйэтигэр кытары. Ону үөрэх-билии таһымынан сырдатан, чугаһатан көрүү кинини таба

өйдүүргэ эрэ буолбакка, сөптөөхтүк быһаарарга эмиэ сыһыаннаах. Быһата, теоретическай эрэ буолбакка, практическай хайысхаҕа кытары туһалаах. Аны общество, государство дьайыылара бэйэлэрэ туспа уратылаахтар, атын ис хоһоонноохтор. Айылҕаны биһиги өбүгэлэрбит куттаан - сүрдээн, тыыннаабымыстан көрдөрөллөрө. Айылҕалыын ордук эр киһи алтыһар, үлэлиир, бултуур. Ол сылдьан, хайҕанары да, сириллэри да барытын оңорор. Айылҕа киһи дьайыыларыттан аңардастыы абыранар, атаҕастанар эрэ буолбатах. Ону аһан, бэйэтэ эмиэ этэрдээх, хардарардаах буоларын, махтанарын, ситиһэрин былыргы үгэстэр холобурдара кэпсириллэр.

Аҕа тематыгар литература, искусство салаалара эргиллэ туруохтаахтар. Ол - норуот мындыр өйүттэн саҕаламмыт үйэлээх үгэспит. Олоҕо геройдара - бухатыырдар, эр дьоннор айыы дьонун көмүскүүр туһугар улуу кыайыылары ситиһэллэр. Өспөт өстөр уус-уран айымньылар хорук тымырдарыгар кутулан киириэхтээхтэр. Оччоҕо киэн туттар, дьулуһар геройдарбыт эр дьоннор буолан олоххо эрэли үөскэтиэх, эбии күүһү биэриэх этилэр. Мөлтөбүнэн, куһаҕанынан далаһаланан, олох ыарахаттарын, проблемаларын туораан тахсар уустук буолуо. Сырдык, чаҕылхай холобурдар ыччаты, норуоту өрө тардыахтара. Тардыстан тахсар утахпыт, ситиммит аҕалар ытык хайысхаларыгар эмиэ баар.

Түмүк.

Төрөппүт аҕаларбыт биһиэхэ сыһыаннарыттан, уйулҕа үөрэхтээхтэрин этиилэриттэн да биллэххэ дьиэ кэргэн бигэ туруга аҕаттан тутулуктааҕа арылхайдык көстөр. Ылал аҕата бөҕө ис туруктаах буоллабына, дьиэ иһинээҕи турук эмиэ бөҕө буолар.

Бастатан туран, аҕа оруолун үрдэтии дьиэ кэргэнтэн саҕаланыхтаах дии саныбын. Аҕа оҕону иитиигэ толору эппиэтинэһи ылыныахтаах. Бириэмэтин сатаан аттарынан, күнгэ саатар 2-3 чаас оҕолорун кытары ыкса алтыһары сатыахтаах. Биһиэхэ буоллабына, үксүгэр чаас аһаара буолар дуу, суох дуу... Үлэбэ-хамнаска үтүрүйтэрэн, оҕоҕо аҕа иитиитэ, киһи истин сыһыана, таптала тийбэтин билиниэхпитин наада. Билинни оҕо үлэттэн-хамнастан тэйэн хаалла. Онон аҕа оҕотун булка, үлэбэ барытыгар батыһыннара сылдыахтаах. Дьиэ кэргэннэ аҕа оруола үрдээтэбинэ, уопсастыбаҕа да үрдүөбэ дии саныбын.

Кэнники кэмнэ дурда-хахха дьоммут, Аҕаларбыт Өрөспүүбүлүкэ үрдүнэн киһи көрөн үөрэр хамсааһыннары онороллор. Аҕа сылын кэннэ Дьиэ кэргэннэ аҕа оруола күүһүрбүтэ тута харахха бырабыллар. Аҕалар күүстээх хамсааһыннара саха норуотун эспэт, төрүт култуураны харыстыыр сыалтан ытыллара олус хайҕаллаах.

Аҕа табыстабына, ийэ өссө эбии сымнаан, сылһыан, көстөн, күлүмнээн барыаҕа. Бүтүн дьиэ кэргэн олоҕо оңоһуллуоҕа, соргута көтөбүллүөбэ.

Туһаныллыбыт литература:

1. Этнопедагогика в условиях модернизации российского образования. Материалы межрегиональной научно-практической конференции. 24 июня 2004 г. / ред. коллегия: Ф.В. Габышева, Е.П. Никифорова, А.А. Григорьева, М.Н. Егоров, С.А. Кочнева, А.Н. Васильева, Н.И. Цыпандина/-Якутск: Издательство ЯГУ, 2004.
2. Кийитийи сээнэ. Г.С.Попова-Санаайа. Дьокуускай .Бичик. 2006.
3. Иитии кыһата. /Учууталга, төрөппүккэ уонна үөрэнээччигэ аналлаах научнай-методическай сурунаал/ №1(5), 2007.
4. © edersaas.ru сайтан: <https://edersaas.ru/a-a-oruolun-hajdah-rdetiehhe/>